

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1764–1774)*

Темою цієї праці служить один із коротких періодів історії Південної України, який являє історія першої Новоросійської губернії. Період цей охоплює лише 11 років – з 1764 до 1775 року, але він повний глибокого змісту і насичений драматизмом боротьби за українські традиції, і вже робить зрозумілою увагу дослідника до цього періоду. Та є ще причина, яка має виправдати увагу до історії першої Новоросійської губернії: це є брак досліджень, так українських, як і російських істориків, присвячених цій добі.

Взагалі історія Південної України XVIII ст. мало досліджена. В загальних курсах історії України їй присвячено дуже мало місця, а якщо й присвячено, то іншим питанням. Причин до цього чимало: перш за все істориків українських довгий час відштовхувала штучна назва – Новоросія, за якою проходила для більшості з них непоміченою важлива й цікава зо всіх поглядів історія України, українського народу, що був рідним і близьким запорізькому козацтву і який так само, як і запоріжці, тікав на землі, примусово відібрані російським урядом у запорожців, тікав тому, що, як колись запорожці, не міг і не хотів коритися кріпацькому ярму. Прагнення волі, прагнення зберегти українські традиції спокушали покинути рідні хати й йти до нового краю назустріч різного роду небезпекам.

Новоросійську губернію засновано в 1764 році на місці чужинецьких колоній Нової Сербії на Правобережжі та Слов'яносербії на Лівобережжі. Заснувала її Катерина II в тому комплексі нових адміністративних організацій, що мали за мету знищити національні привілеї й сприяти творенню єдиної неподільної Російської імперії. Ці погляди Катерина II так формулювала в листі до князя В'яземського: “Називати їх (Ліфляндію, Фінляндію та Україну) чужоземними і ставитись до них на цій підставі є більш, ніж помилка, це можна назвати напевно дурістю”. Виправити цю “дурість” ставила Катерина за перше завдання. Вже оцей саме факт повинен би був притягти увагу дослідників, але цього ще не

* Публікується за виданням: Н. Полонська-Василенко, *До історії першої новоросійської губернії (1764–1774)*, Науковий збірник Українського Вільного Університету, т. VI. Ювілейне видання, Мюнхен 1956. У публікації максимально збережені фонетичні особливості мови, виправлено лише дрібні одруки. Поклики звірені і за потреби поправлені, а їх оформлення уніфіковані зі збіркою.

було, і література, присвячена Новоросійській губернії, нараховує лише кілька одиниць. Дві статті – Д.П. Міллера¹ та К.Г. Гуслистого² були присвячені спеціальному питанню перетворення козаків на регулярне військо. Більш пощастило з виданням джерел. На перше місце треба поставити дорогоцінні записки вченого мандрівника по Новоросійській губернії перед самою ліквідацією Запорізької Січі, академіка Гюльденштедта, але до цього часу його працю не перекладено на українську мову, а німецький текст давно вже став бібліографічною рідкістю³. Згадується Новоросійську губернію в “Історії Русів”. Надрукована була В. Ястребовим дуже цінна збірка документів з архіву фортеці св. Єлисавети⁴, дуже цінні документи надрукували Д.І. Яворницький⁵, О.О. Андрієвський⁶, М.М. Терновський⁷. Важливі матеріяли щодо володіння землею, переходів її від одних власників до інших, розселення слобід є в праці преосв. Теодосія⁸. Дуже важливе джерело маємо у протоколах засідань Сенату, які, на жаль, обриваються 1765 роком⁹. Треба згадати дуже цінні матеріяли, які надруковано в Збірнику Рос[ійського] історичного товариства, це – накази депутатам від людности Новоросійської губернії до Комісії 1767 року для складання нових законів¹⁰. Укупі з відповідними сторінками працю Г.А. Максимовича¹¹ та В.А. Флоровського¹², присвячених цій

¹ Д.П. Миллер, *Пикинерия*, Киевская Старина 12 (1899).

² К.Г. Гуслистий, *З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60–70-х рр. XVIII ст.*, Х., 1933.

³ J. Güldenstädt, *Reisen durch Russland und Caucasischen Gebirge*, St. Petersburg 1791, I–II.

⁴ О.В. Ястребов, *Архив крепости св. Елисавети*, Записки Одесского общества истории и древностей, т. XV (1889).

⁵ Д.И. Эварницкий, *Источники для истории запорожских казаков*, Владимир 1903, т. I, II; Д.И. Эварницкий, *Сборник материалов для истории запорожских казаков*, Санкт-Петербург 1888; Д.І. Яворницький, *Степова Україна*, Катеринослав 1923.

⁶ А. Андреевский, *Материалы для истории Южнорусского края в XVIII стол. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губ. архива, изданные имп. Одесским Об-вом истории и древностей*, О. 1886; А. Андреевский, *Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг.*, Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца, кн. 7 (1893).

⁷ Н.Н. Терновский, *К истории Запорожского края*, Екатеринослав 1904.

⁸ Надруковано без імені автора. (Пр. Феодосій), *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия*, Екатеринослав 1880, т. I, II.

⁹ *Сенатский архив*, т. VII–XV, Санкт-Петербург 1888–1913.

¹⁰ *Сборник Русского исторического общества*, т. 93 (1894): *Исторические сведения о Екатерининской Законодательной комиссии для сочинения проекта Нового Уложения*, ч. 8, собр. и напеч. под наблюд. В.И. Сергеевича.

¹¹ Г.А. Максимович, *Выборы и указы в Малороссии в законодательную Комиссию 1767 г.*, Нежин 1917.

¹² В.А. Флоровский, *Состав законодательной Комиссии 1767–1774 гг.*, О. 1915.

Комісії та участі в ній депутатів від України, вони дають досить повну картину становища Новоросійської губернії. Нарешті, не можна обминути дорогоцінного джерела відомостей про Новоросійську губернію – “*Полное собрание законов*” Російської імперії, де в хронологічному порядку подано всі закони відносно губернії.

Ці друквані матеріяли являють лише невеличку частину тих скарбів, які переховувалися в архівах України, Москви та Ленінграду і залишалися невикористаними дослідниками. За останні 40 років багато з них загинуло в наслідок необережного ставлення адміністрації та через різні стихійні катастрофи. Так, на початку революції 1917 року загинув у пожежі багатющий архів Державного майна (Управління Государственного имущества) у Сімферополі, в якому зберігалися цінні матеріяли щодо роздач земель, розташування поселених полків та слобід. Другий дорогоцінний архів – “*Коша запорозьких козаків*”, який переховувався в Одесі, був перевезений до Києва, до Української Академії Наук року 1928, для видання. “*Реорганізація*” Академії Наук, що настала року 1930 і відсунула всі наукові пляни, робила неможливим це видання. Лише опис архіву склав і надрукував М. Тищенко. Під час евакуації Києва в 1941 р., архів весь загинув. Нарешті, багаті матеріяли зберігалися в Київському Центральному Архіві Давніх Актів, що містився в будинку університету та в рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук. Доля їх після 1943 року невідома.

До того, як перейти до історії Новоросійської губернії, треба сказати кілька слів, як саме постала вона. Величезні землі запорізьких козаків простягалися в XVII ст. на півночі до річок Синюхи та Тясмина на Правобережжі та Самари на Лівобережжі. Ці землі в середині XVIII ст., після повернення запорожців на свої старі землі, в 1734 році стали приводом постійних намагань російського уряду заволодіти ними, оселяючи на них людей, підлеглих йому. Намагання одірвати північну смугу від запорізьких земель, т. зв. “*Вольностей*”, і створити бар’єр між Запоріжжям та Гетьманщиною призвели до екзотичної авантюри: поселення на цих, власне запорозьких, землях військових колоній чужинців, переважно сербів: року 1751 Нової Сербії на Правобережжі і р. 1753 – Слов’яносербії на Лівобережжі. Цих чужинців російський уряд поставив у привілейоване становище, витрачав на них великі суми, давав різні привілеї, призначав їм на командирів їхніх “одноплеменних” генералів, як Хорват, Шевич, Деперадовіч. Незабаром виявилось, що ці чужинці не виправдали довір’я, ні щодо кількості, ні щодо військової якості. Проте весь час землі, відведені під чужинецькі полки, стихійно, самовільно заселяли українці, переважно

втікачі селяни з Правобережної України, що після Прутського миру Росії з Портою знов опинилися під польською владою. Щоб використати цих втікачів, року 1754 засновано козачий Слобідський полк, осередком якого стала фортеця св. Єлисавети, нині Кіровоград*, на Інгулі.

Ціла низка зловживань сербських командирів, передусім командира Нової Сербії І. Хорвата, викликала ревізії, які дали негативні оцінки діяльності сербських командирів¹³. Ці ревізії збіглися хронологічно з ґрунтовними реформами, які розпочала цариця Катерина II в Україні, про які писала вона кн. В'яземському.

1764 рік був переломовим в історії України: тоді скасовано гетьманську владу¹⁴; за Гетьманщиною прийшла черга на Нову Сербію і Слов'яносербію¹⁵; на початку 1765 року скасовано Слобідські полки й засновано Слобідську губернію¹⁶. Лише Запоріжжя зберігало свій устрій до 1775 року.

Територія Новоросійської губернії була дуже простора: вона охопила не лише кол[ишні] Нову Сербію та Слов'яносербію, але і всі землі, що відділяли їх; крім того, до нової губернії відійшли біля 30 сотень Полтавського, Миргородського, Лубенського та Переяславського полків – біля 40 000 д[уш] населення, в тому числі сотні: Невороща, Маячка, Царичанка, Китайгород, Орель, Переволочна, Кишенька, Соколка, Кобеляки, Біляки, Старі й Нові Санжари, Келеберда, Кременчук, Власівка¹⁷. На сході приєднано було Бахмутський повіт, що належав раніш до Воронізької губернії¹⁸; на півдні – пізніш, під час війни з Туреччиною, року 1770, на території запорозьких Вольностей було збудовано лінію укріплень, що тяглася від Дніпра, починаючись Олександрівською фортецею, аж до Озівського моря, де закінчувалася Петровською фортецею¹⁹. Вся простора територія запорізьких земель за цією лінією передана була Новоросійській губернії. Запорозьці зрозуміли всю вагу цієї втрати, але були безсилі протестувати, бо весь провід був на війні; заступник кошового отамана Пилип Львівський,

* З 2016 р. – м. Кропивницький – Д. Г.

¹³ А. Скальковський, *Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823*, т. I, О. 1836, с. 62–63; *Записки, собранные по повелению императора Павла I, о начале регулярного войска, о ново и славяно-сербских поселениях, о полках гусарских и пандурских и о военных школах*, Санкт-Петербург 1904. – (Сборник военно-исторических материалов, вып. XVI).

¹⁴ П. С. З., 1764, ч. 12277, 10 XI.

¹⁵ П. С. З., 1764, ч. 12293, 16 XII.

¹⁶ П. С. З., 1765, ч. 12342, 28 II, ч. 12386, ч. 1465, 26 V.

¹⁷ Д.П. Миллер, *Op. cit.*, с. 302, 321–22; П. С. З., 1764, ч. 12236, 6 IX.

¹⁸ Ф.Д. Николайчик, *Город Кременчук: Исторический очерк*, Санкт-Петербург 1891, с. 60.

¹⁹ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 84–85.

описуючи ці події в листі до кошового П. Калнишевського, формулював їх так: “проспали”²⁰. Величезна територія поділялася адміністративно на провінції Єлисаветинську на Правобережжі, Катерининську – на Лівобережжі, та окремий Бахмутський полк.

Новоросійська губернія не була подібна до сучасних її російських губерній. Вона мала напіввійськовий характер: вся територія її поділялася між полками гусарськими і пікінерними. Ці полки були “оселені”, себто сполучали військову службу з землеробством, і на кожного гусара та пікінера було віддано певну дільницю землі, про що буде мова далі.

На території Новоросійської губернії було розміщено такі полки: в Єлисаветинській провінції: гусарський – Чорний на заході, з головним осередком в Новомиргороді, та Жовтий – на сході, з головним осередком в Крюкові. Назви полків походили від кольору уніформи²¹. Кол[ишній] Слобідський полк перетворили на Єлисаветградський пікінерний. Осередок полку був у фортеці св. Єлисавети²². Пізніше на території Єлисаветградської провінції поселено Молдавський гусарський полк, на самому кордоні з Запорізькими землями; осередок його був у Катерининському шанці²³. Нарешті, під час війни з Туреччиною, оселено п’ятий полк: Бузький гусарський, сформований з молдаванів і болгарів²⁴.

На території Катерининської провінції були: пікінерні полки Гуганський над Луганню, Донецький на Донці, та Дніпровський²⁵; в Бахмутському повіті був гусарський Бахмутський полк²⁶.

На цьому не обмежувався напіввійськовий характер Новоросійської губернії. На чолі її адміністрації стояв Головний Командир. Цей пост посідали за чергою: генерал-поручник Олексій П. Мельгунов²⁷, генерал-майор Яків фон Брандт, генерал-поручник Михайло Ів. Леонтьєв, генерал-аншеф Федір Матв. Воейков і з 1774 р. – генерал Григорій Олекс. Потьомкін. При Головному Командирі був, яко його заступник у цивільних

²⁰ Я.П. Новицький, *История города Александровска (Екатеринославской губ.), в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 г.*, Екатеринослав 1905, с. 35.

²¹ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 8, 81, 82, 89.

²² *Ibid.*, с. 72–73.

²³ *Ibid.*, с. 122.

²⁴ *Материалы для оценки земель Херсонской губернии, Александровского у.*, Херсон 1901, с. 123.

²⁵ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 66, 91; Н.Н. Терновский, *Op. cit.*, с. 71.

²⁶ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 66.

²⁷ З іменем О.П. Мельгунова зв’язана важлива подія в ділянці археологічного дослідження Південної України. Року 1763 переведено розкопки високої могили (кургану) 6 верстов від Єлисаветграду з його ініціативи і завдяки його підтримці. Це було одне з перших наукових досліджень у Південній Україні. В кургані знайдено поховання вождя з багатим асортиментом речей – зброї, прикрас тощо. Його датують VII стол. Курган цей названо “мельгуновським”.

справах, губернатор²⁸. На чолі адміністрації провінцій і Бахмутського повіту стояли воєводи.

Адміністративна машина була дуже складна. Територія, на якій розташовано полки, підлягала владі командира полку, не лише військова людність, але й невійськова підлягали цій владі.

Головним завданням адміністрації губернії було сприяти всіма засобами збільшенню населення. Це не було винятком політики уряду Катерини II. Це було політикою володарів Західньої Європи XVIII століття, хоч до Росії ці ідеї популістів, як Юст, Зонненфельс, Більфельд та інш. дійшли зі значним запізненням²⁹. Їх популяризували Академія Наук, Вільне Економічне Товариство, часописи. Практично відбилися вони в “Наказі” Комісії для складання нових законів 1767 року, в Маніфесті 1762 року, яким закликалося чужинців переходити до Російської імперії, і утворено спеціальну “Комісію опікунства для чужинців”. Всі ці заходи мали на меті одне: всіма засобами сприяти збільшенню людности, бо що більше людей має держава, то міцніша вона, то більшу армію може виставити, то більше прибутків здобуває. Серед цих актів видатне місце має “Планъ о заселеніи Новороссійской губернії”, затверджений Сенатом в 1764 році, 2-го квітня. Цей документ відбиває в собі погляди тієї доби на завдання колонізації. Він охоплює все життя країни, починаючи з наділення землею і кінчаючи освітою. Цей документ цікавий ще й тим, що протягом всього існування Новоросійської губернії був діючим правом і навіть залишався таким після скасування губернії. Незважаючи на те, що цей “Плян” було надруковано кілька разів у російських виданнях³⁰, українські історики до цього часу не звернули на нього уваги³¹. Не був він об’єктом дослідження ні російських, ані українських істориків та правників, на що безперечно заслуговує.

“Плян” поділяється на 8 розділів, а саме: 1) про привілеї; 2) про розподіл землі та на якій підставі володіти нею; 3) про комплектування

²⁸ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 64, 70, 75; Д.И. Эварницкий, *Сборник материалов*, с. 202, 203.

²⁹ М.М. Шпилевский, *Политика народонаселения в царствование имп. Екатерины*, Записки Новороссийского университета, т. VI (1871) 9–23, 30–32; Н. Полонська-Василенко, *Маніфест 1775 року в світлі тогочасних ідей*, Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН, кн. XII (1927).

³⁰ П. С. З., 1764, ч. 12099, 22 III; *Сборник военно-исторических материалов*, в. XVI; С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VI, т. XXVI–XXIX, изд. 2-е, Санкт-Петербург с. а., с. 38 (надруковано скорочено).

³¹ Після передачі до друку цієї статті вийшла праця: N.D. Polonska-Vasylenko, *The Settlement of the Southern Ukraine (1750–1775)*, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., vol. IV–V (1955), no 4(14)–1(15).

полків; 4) про прибутки; 5) про ліси; 6) про комерцію, купців, фабрики і заводи; 7) про кордони; 8) про школи.

Найцікавішими пунктами “Плян” можна вважати два: про систему розподілу землі і про порядок заселення.

В основі розподілу землі в Новоросійській губернії покладено було неподільне, спадкове володіння певною дільницею: в одних місцях – 30 десятин на двір, в інших – 26 десятин. Однаково мали і поселяни, і військові службовці. З цієї дільниці вони несли службу, і її непорушною передавали одному з синів, з неї вираховували податки. Цей пункт є кардинальним у “Плян”. Вводячи непорушність дільниці, “Плян” намагався гарантувати для держави, з одного боку, правильність відбування військової служби, а, з другого, – сплату державних податків. Такий саме принцип – непорушність дільниці – був запроваджений у чужинецьких колоніях, власне в німецьких, того часу. Поруч з роздачею земельних дільниць військовим урядовцям та селянам, землю роздавали поміщикам з розрахунку не більш, як на 48 селянських дворів, які повинні були поміщики заселити протягом трьох років: якщо землю не заселено, її відбирали. Різниця між військовою та селянською дільницею була така: селянин платив з неї податки, а військовий урядовець – служив і нічого не платив. Поміщики платили половину, бо своїм коштом вивели селян.

Дуже важливі пункти, що стосуються умов прийому колоністів. “Плян” зазначає розмір нагороди тим, хто буде викликати переселенців: більше за чужинців, ніж за українців; якщо хтось своїм коштом спроваджував переселенців, то одержував за це певну дільницю землі і офіцерський ранг, залежно від числа переведених. Треба нагадати, що офіцерські ранги давали всім, хто їх діставав, дворянство. Це свідчить, яке велике значення російський уряд надавав справі заселення. Видно з підсумків заселення губернії, що чужинців, незважаючи на всі пільги, на те, що кожному давали по 30 карб., “без повороту”, якщо записувалися вони до гусарських та пікінерних полків, було дуже мало. Але інакше виглядало переселення селян з-під Польщі, з Правобережної України, де ретельно їздили “визивателі” й закликали переходити до Новоросійської губернії; бували переселенці з Запорізьких земель, хоч там не діяли ці “визивателі”. Всім їм давали по 12 карб. “без повороту”, якщо вони записувались до полків, і по 6 карб., якщо записувались до скарбових поселень. Відносно військових поселенців “Плян” дуже докладно зупинявся на питанні про забезпечення служби з дільниці. Як вже була мова вище, дільниця переходила неподільною одному з синів господаря, який брав на себе зобов’язання служити в полку. Якщо в родині не було підходящого за фізичними здібностями, родина повинна була заздалегідь прийняти до

двору належну людину. Тому що служба забирала весь час, у дворі повинні були бути ще один чи два робітники, які виконували б всю сільську роботу і забезпечували для військового все потрібне до служби.

Взагалі, “Плян” з надзвичайною увагою дає різноманітні вказівки щодо економічного життя країни; приміром, там застережені умови користування лісами, розведення нових; багато уваги присвячено питанням фабрик і заводів; для цього відводилися спеціальні землі; окремі привілеї давали тим, хто заводив виноградники та шовковичні ліси, або заснував якесь рідке й корисне підприємство. На першому місці стоять підприємства, що працюють на військові потреби.

Надзвичайно цікавий останній розділ: “Про школи”. В ньому йде про організацію шкіл, в яких мають вчитися *всі* діти, без винятку, як хлопчики, так і дівчата. Заможні батьки повинні платити, але сироти й діти незаможних не платять нічого. Обов’язкове навчання письма, арифметики, Закону Божого; за бажанням – чужих мов, а також інших наук, – яких саме – не сказано. Для дівчат повинні бути окремі школи, де їх не лише навчали, а також виховували, бо це повинно сприяти “направі суворих і жорстоких звичаїв за допомогою шляхетних жінок”. Для сиріт і калік повинні бути засновані притулки на кошт скарбу, щоб у селах не залишалося старців та “безневинної дитини” без опіки та допомоги. Безумовно, цей пункт залишився на папері, але він цікавий тим, що в середині XVIII ст. в офіційному документі порушувалися подібні питання.

Одночасно з наведеним тут “Планомъ о заселеніи” видано аналогічний “Плян заселення кол[ишньої] Слов’яносербії”³²; він не має нічого відмінного від першого, і там навіть зазначено, що треба керуватися Плянм заселення Новоросійської губернії. До цих “Плянів” треба приєднати ще третій: Інституцію Головного Командира Новоросійської губернії О.П. Мельгунова воеводі Бахмутського повіту, тайному совітникові Фліверку. В цій інструкції, складеній у вересні 1765 року, Мельгунов наказував приймати до полків тільки одружених або таких, які давали зобов’язання “розмножити свою родину”; ця вимога забезпечувала виконання служби, а з другого боку, відповідала цілком тій теорії популістів, яку Катерина II намагалася перетворити в практику (напр., право бути делегатом до Комісії для складання нових законів мали лише одружені, що мали дітей)³³; закон 1767 року обмежував неодружених та бездітних посідати виборні посади в скарбових селах тощо³⁴.

³² Н. Терновский, *Op. cit.*, с. 6–7.

³³ *ПСЗ. 1766*, ч. 12801, 14 грудня.

³⁴ *ПСЗ. 1767*, ч. 16603, 31 грудня.

Якщо подивитися на підсумки заселення Новоросійської губернії під кутом зору національним, то ми побачимо, що повторилося те ж явище, що було під час заселення Нової Сербії і Слов'яносербії³⁵: величезні кошти кинув російський уряд на поселення чужинців, але, незважаючи на це й на всякого роду пільги, оселилося разом в Новій Сербії і Слов'яносербії не більше 3 000 чол., а за той же час українська колонізація, на яку не витрачалося нічого, дала принаймні в чотири рази більше населення³⁶. На практиці в Новоросійській губернії бачимо те ж саме. Головним завданням було притягнення чужинців; за них платили більше комісіонерам, їм давали більше грошей на “обзаведення”. Наслідки чужоземної колонізації були мізерні. З національного боку це були переважно болгари, серби, греки, вірмени. Найбільше перейшло молдаванів та волохів, які переважно дали гусар для Молдавського та Бузького полків; чимало оселилося в скарбових слободах³⁷. Греки переважно оселялися в містах; найбільше було їх в Єлисаветграді, де вони мали свою окрему громаду³⁸. Греки та старообрядники тримали в своїх руках усю торгівлю міста. Новоросійська губернія була першою територією, куди Катерина II дозволила переселятися жидам. Року 1764, на прохання купців Лева і Давида Бамбергер про дозвіл оселитися в Новоросійській губернії й взяти на відкуп експорт ревеню, вона дала секретний наказ – дозвіл Головному Командирові Мельгунову³⁹. Але до 1775 року ніхто більше з жидів не оселився в губернії⁴⁰. Таким чином, за весь час чужинецька колонізація давала незначні відсотки населення. За відомостями А. Скальковського, за весь майже час з 1764 до 1773 року чужинці дали лише 11,3 % всієї людности міст Новоросійської губернії⁴¹. В сільській людності відсоток ще менший.

За станом статистики XVIII ст., звичайно, тяжко з'ясувати число населення Новоросійської губернії. На підставі порівняння різних відомостей

³⁵ *Дніпропетр. Істор. Архів*, ф. Новорос. губ. канц. в 59, ч. 1416.

³⁶ *Ibid.*, в. 47, ч. 965.

³⁷ (Пр. Феодосій), *Материалы...*, т. II, с. 38, 39, 43, 65; А. Скальковский, *Опыт статистического описания Новороссийского края*, О. 1850, т. I, с. 58; А. Скальковский, *Румынские доблести*, ЗООИД 20 (1897).

³⁸ В. Ястребов, *Греки в Елисаветграде*, Киевская Старина 4 (1884) 639.

³⁹ Ю.Г. Гессен, *Закон и жизнь: Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России*, Санкт-Петербург 1911, с. 16–17; *Сенатский Архив*, т. XIV, Санкт-Петербург 1913, с. 247; С. Станиславский, *К истории колонизации евреев в Новороссии*, Восход, кн. 9 (1887) 116–122.

⁴⁰ П.А. Иванов, *Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию жидях*, Записки Одесского об-ва истории и древностей, т. XVII (1894), с. 163; Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні*, Праці Єврейської археографічної комісії ВУАН, т. II (1930).

⁴¹ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 274–275.

можна казати, що року 1774 вона мала біля 150–155 тисяч людности чолов[ічої] ст[аті]⁴². Як вже зазначалося вище, серед населення було чимало росіян – переважно старообрядників, що переходили з Польщі, та однопівників, яких оселив уряд в фортецях Української лінії. Було також невелике число скарбових селян, переведених з Орловської та Калузької губерній⁴³. Але найбільшу масу давали українці.

Серед українців на перше місце треба поставити тих селян, що втікали з Правобережної України. “Слободи” – пільгові роки, якими польське панство спокушало українських селян переходити на спустошені землі, що поверталися в їх володіння після Прутського договору, закінчилися. Селяни, які прийшли, як вільні, добровільно, були закріпачені. Панщина з кожним роком робилася все тяжча, а кріпацьке ярмо, якого не знали ті, що прийшли, було нестерпнішим, ніж для тих, хто виріс в умовах панщини. З Правобережної України селяни тікали на Запоріжжя і до Новоросійської губернії: на допомогу їм прийшли “визивателі”, які обіцяли всілякі блага й гроші на заведення господарства. Вони дали головне ядро українського населення. Бували випадки переселення значних груп, напр., 69 козаків отам[ана] Сухини⁴⁴. До нього треба додати ще одне джерело, яке ніколи не усихало: це Гетьманщина, де ще не було кріпаччини офіційно, але фактично посполиті вже відробляли панщину на панів, на монастирі. Дуже важливі числові дані, які свідчать, що швидко зменшувалося число вільних посполитих на Лівобережній Україні: в 1735 році на Гетьманщині було 4 500 дворів вільних посполитих, за гетьмана Розумовського залишилося 4 000 душ! Частина їх перетворилася фактично на підлеглих старшині та монастирям, на землях, на яких жили вони, а частина повтікала на Запоріжжя та до Новоросійської губернії. Природно, що адміністрація її, яка мала завдання залюднити територію, не дуже ригористично ставилася до питання, звідки прийшли переселенці. Практикувався ще й такий спосіб: з Чернігівщини чи Переяславщини тікали люди до Правобережної України, а звідти їх “выводили” агенти російського уряду, діставали за це нагороди, а втікачі – грошову допомогу і 30 десятин землі. Правда, для таких авантур часто змінювали так прізвище, як і родинний стан. Крім “визивателів”, яким уряд платив за кожного переселенця, були “осадчі”, які брали

⁴² Моск. відд. Загальн. Архіву Гол. Штабу, оп. 194, ч. 295; А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 12, 76, 90–96, 275.

⁴³ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 74, 76; (Пр. Феодосий), *Материалы...*, т. II, с. 103–104.

⁴⁴ Н. Костомаров, *Материалы для истории Кошівщини или резни 1768 г.*, Киевская Старица 8 (1882) 312.

зобов'язання заселити цілу слободу; за це діставали вони землю у власність і робилися “отаманами” в слободах, які заселили.

До цього часу ми не казали нічого про “поміщицьку” колонізацію, якій уряд надавав особливого значення. В “Плані” присвячено було багато уваги цій колонізації; перш за все, всі офіцери діставали “рангові” землі, відповідно їх рангів; якщо таку землю старшина заселить, він дістає її в спадщину. Роздавали землі також під кінські та овечі заводи.

Обов'язковою умовою, щоб володіти землею, було перебування дідача в губернії: якщо він виїздив з неї, діставши посаду в іншій губернії, він мусів продати землю або передати її до скарбу “за справедливою” оцінкою. Таким обмеженням уряд хотів створити в Новоросійській губернії кадри місцевого дворянства, зв'язаного всіма інтересами з життям країни. Тим часом це обмеження мало інші наслідки: воно робило неможливим або, в усякому разі, значно обмежувало просунення на територію Новоросійської губернії російського дворянства. Цікаво, що згодом, вже за Потьомкіна, це обмеження скасовано і заступлено вимогою залишити в маєтку “надійного управителя”.

У нас є можливість більш-менш з'ясувати так соціяльний стан поміщиків губернії, як і розмір земельних діляниць, що їх одержали вони. Лише князь Щербатов може бути віднесений до російської аристократії; він і два генерали російської служби – разом три особи – дали 0,7 % всіх поміщиків. Далі йшли 75 % офіцерів, переважно місцевих полків; з них 69,2 % були офіцери нижчих рангів. Далі йшли в незначній кількості лікарі, священники, цивільні урядовці, купці, так звані “разночинці” – непевного соціяльного стану: все це були мешканці Новоросійської губернії, і нарешті – 2,0 % “чужинців”⁴⁵. Так само щодо розміру земельних діляниць – більша частина одержала найменші діляниці, дозволені урядом на 1–23 сел[янських] дворів (33,2 %). З усього числа 238 поміщиків тільки 8,3 % одержали великі діляниці, понад нормою.

Не легко встановити національний характер цього шляхетства. Серед нього було невеличке число російського офіцерства вищих рангів: командири фортець, службовці місцевої адміністрації. Більшість були офіцери місцевих полків, часто такі, які перейшли з сербських полків: Чорба, Серезлій, Пловецький, Цветінович, Пантазій, Ерделі тощо, а також колишні старшини Слобідського полку: Серенко, Авраменко, Устинович, Байдак, Дик, Чечель, Родзянко тощо. У цьому питанні дуже тяжко встановити

⁴⁵ Цю рису – переважаючу масу середнього рангу офіцерів – відзначив ще проф. В.А. Флоровський, *Op. cit.*, с. 275–276.

відсоткове співвідношення за принципом національним, тому що багато чужинців, що служили в сербських полках, діставали російські прізвища: це стверджує, між іншим, такий факт. Року 1760 офіцери Новосербського корпусу – виключно чужинці, подали заяву з приводу заснування в Новій Сербії національної єпархії; її підписали: Константинов, Юр'єв, Георгіїв, Богданов, Попович, Іванов і т. д.⁴⁶

Ця обставина – дуже низький відсоток російських поміщиків, пояснюється тим, що життя в Новоросійській губернії було ще дуже небезпечне, і можливо, що небезпечність його навіть і перебільшувала людська опінія. З одного боку, постійно загрожували запорожці, які робили наскоки і виводили селян з собою, звичайно, не примусово⁴⁷; з другого боку, робили напади поляки, які теж забирали селян, що повтікали з Польщі⁴⁸. До цього треба додати – менше ймовірні – напади татар. Фактично за весь період, що тут розглядається, був тільки один татарський напад, 1769 року, але татари зайшли в глибину Єлисаветинської провінції, попалили понад 50 слобід, людей та худобу взяли з собою⁴⁹. Враження цього нападу було таке велике, що сотні люду, навіть військовиків, повтікали у світ-заочі, і протягом кількох років розшукували їх то в Воронізькій губернії, то в Чернігівській⁵⁰. В наслідок цього походу серйозно обговорювалося в Державній Раді (Государственном Совете) питання про виселення всього населення з Єлисаветинської провінції і перетворення її на “мертве море”: буфер між Російською імперією та татарами⁵¹. Цікаво, що після 1769 року різко зменшилося число дільниць, відведених поміщикам.

Зовсім інші умови склалися на лівобережжі Новоросійської губернії, Катерининській провінції та в Бахмутському повіті. На жаль, ми не маємо таких докладних відомостей про розподіл землі, про число переселенців. В Катерининській провінції весь час існування губернії точилася “паперова війна”: губернська адміністрація вимагала подавання точних докладних звітів про розподіл землі, про заселення тощо. Провінціальна канцелярія уникала відповіді, і так протягом 10 років і не дала жодного звіту. Це мало свої серйозні підстави. Ми бачили, що 33,3 % поміщиків

⁴⁶ Архим. Арсеній, *Софроний Добрашевич, архимандрит Нової Сербії*, Киевская Старина 10 (1884) 300–301.

⁴⁷ *Дніпроп. іст. арх.*, фонд Новор. губ. канц., в. 62, ч. 1458.

⁴⁸ *Бібл. Укр. Академії Наук, рукописн. відділ*, архів кріп. св. Єлисавети, ч. 174.

⁴⁹ *Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию*, Киевская Старина 9–10 (1883) 145, 198.

⁵⁰ (Пр. Феодосій), *Матеріали...*, I, с. 229, 192.

⁵¹ А.А. Скальковский, *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского*, вид. II, О. 1885–1886, т. III, с. 14–18.

Єлисаветградської провінції мали землі не більш, як на 23 двори (себто максимально 690 десятин, якщо рахувати по 30 на двір, або 598, якщо по 26 десятин на двір). В Катерининській провінції, до якої було приєднано землі Полтавського, Миргородського, Переяславського, Лубенського полків, опинилися заможні поміщики, що мали тисячі десятин і поселян: обозний Руновський мав 63 000 дес., генеральний обозний Кочубей 5 000 дес., бунчуковий товариш Зайковський – 3 800 дес.⁵² Навпаки, в південних частинах провінції та в Бахмутському повіті бачимо картину, яка наближується до Єлисаветинської. В національному складі теж була велика різниця: в частинах, відрізаних від Гетьманщини, переважали, за невеликим винятком (як генерали Штофельн, Мінстер, Ціглер) українці, стара старшина, на півдні, на території кол[ишньої] Слов'яносербії, переважали серби: Штеріч, Шевіч, Юзбаш, Одобаш та ін.

Таким чином, наведені дані дають повну картину національного складу населення Новоросійської губернії: за невеликим винятком росіян і чужинців, населення це було українське. Ця українська маса в цілому відрізнялася від основної маси, що залишалася в Гетьманщині чи на Правобережній Україні. Перш за все вона була активніша, вона не побоялася покинути рідні села, хати і обрати небезпечне життя, в якому майоріла воля. Вона не хотіла коритися будь-якому гвалтові чи від власної старшини, чи від польських панів, і творила те середовище, де швидше ніж деінде вибухали повстання. Селянство Новоросійської губернії, так скарбових слобід, як і поміщицьких, а також військові поселенці являли надзвичайно нетривкий, плинний елемент. Якщо покинули вони батьківщину, рідні села, – що були для них ці слободи? Вони жили в них, поки було добре, але при першому незадоволенні кидали їх і йшли до іншої слободи, до іншого пана або просто на Запоріжжя, де завжди охоче приймали всіх. Новоросійська губернія була чимсь на зразок переходової станції для незадоволених. Становище селян, що оселилися на поміщицьких землях, було кращим, ніж в інших місцях України. Дводенна панщина вважалася за нормальну, а в разі збільшення її чи будь-яких ускладнень, завжди охоче приймав селян інший поміщик. Накази депутатам до Комісії складання нових законів, року 1767, зокрема Катерининської провінції та Бахмутського повіту повні скарг на втечі селян, на те, що їх приймають інші поміщики, прохань встановити за це суворі карі⁵³.

⁵² *Дніпроп. істор. арх.*, ф. Новорос. губ. канц., ч. 1458.

⁵³ *Накази депутатам*, Сборник императорск. Русского исторического общества, т. 93 (Санкт-Петербург 1894) 74–78, 38–40, 87–89.

З другого боку, не рідко переходили з Запорізьких Вольностей посполиті до Новоросійської губернії; року 1764 – 65 українці з Запоріжжя дали колосальний відсоток переселенців – 40,7 %, а перейшло 4 193 особи обох статей⁵⁴.

Близьке сусідство з Запоріжжям, а з другого боку, з Правобережною Україною, що була під владою Польщі, втягувало населення Новоросійської губернії в ту постійну боротьбу, що тривала в Польщі вже протягом 30 років і відома під назвою Гайдамаччини. Після першого невдалого повстання 1734 року, яке очолив Верлан і яке охопило Брацлавщину, Поділля, Волинь, рухи не припинялися. Повстання придушено, багато ватажків і селян страчено, але чимало втекло на Запоріжжя. Там підготовлювалися нові загони повстанців і з весною знову йшли на Правобережну Україну. Чимало ватажків гайдамацьких загонів походило з Запоріжжя. Року 1750 Правобережну Україну охопило нове повстання, воно поширилося на Брацлавщину, Поділля, Київщину. Знов після невдачі втікали на Новоросійську губернію та Запоріжжя. Нарешті, 1768 року вибухнуло найзапекліше повстання, так звана Коліївщина, на чолі якої стали Залізняк і Гонта. В цьому рухові, як і в попередніх, брали активну участь мешканці Новоросійської губернії, що дуже хвилювало П.О. Рум'янцева і Головного Командира Новоросійської губернії М.Ф. Воєйкова⁵⁵. Знов після придушення повстання багато повстанців втекли до Новоросійської губернії та на Запоріжжя, відіграючи ролю бродила, яке викликало нові заворушення.

Всі ці події були тісно зв'язані з заворушеннями в Новоросійській губернії.

З самого початку організації Новоросійської губернії почалася реформа: всі козачі полки на території Новоросійської губернії було перетворено на регулярні пікінерні. Старшина діставала офіцерські ранги, а рядові козаки на їх бажання приймалися рядовиками. Перевести цю реформу було доручено Головному Командирові ген-пор. О.П. Мельгунову. Заміна старого козацького ладу новим російським викликала у козаків велике незадоволення. Першими в цьому виступили сотні Миргородського і Полтавського полків, прилучених до Новоросійської губернії. Першим формувався Дніпровський полк, на командира туди призначено полк. Алимова. Він повів активну агітацію. В наслідок неї до полку охоче записувалися підпомічники козацькі, панські селяни, які таким шляхом

⁵⁴ *Дніпропетр. істор. архів*, ф. Новорос. губ. канц., в. 90, ч. 21, 61.

⁵⁵ *Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года*, Киевская Старина 10 (1882) 110; 9–10 (1883) 269, 278.

звільнялися від панщини. Зате основна маса козацтва виявила рішучу опозицію проти “пікінерного вербунку”⁵⁶. Бували випадки, коли старі козаки проклинали синів, які вступали до пікінерів, позбавляли їх спадщини. Алимов і його помічник, військовий товариш (ротмістр) Синегуб вживали всіх заходів, щоб заохотити записуватися до пікінерів. Вони обіцяли земельні ділянки, в той же час залякували тим, що якщо не запишуться, то втратять землю і т. д. Вживали й жорстоких кар, утисків, під впливом яких населення записувалося до пікінерів⁵⁷. Настрій, викликаний “пікінерним вербунком”, відбився яскраво в “Історії Русів” та переказах про діяльність Мельгунова, Алимова та Синегуба⁵⁸. За прикладом Дніпровського полку пішли інші, і “пікінерія” викликала ненависть повсюди.

Року 1767 це незадоволення знайшло вихід. Коли було оголошено, що пікінери повинні обрати депутатів до Комісії для складання нових законів, недавні козаки сотень Миргородського полку, які відійшли до Новоросійської губернії, Кременчуцької і Власівської сотень відмовились обирати депутатів з пікінерами Дніпровського полку, до якого їх було приписано. Вони обрали з-поміж себе двох депутатів: від козаків Кременчуцької сотні козака Кочконога і від Кременчука і Власівки – значкового товариша Денисова. Виборці провели справу як слід: написали їм наказ, в якому вимагали повернення козацького устрою і повернення старих прав і заявили про небажання залишатися в пікінерах. Кочконіг чомусь до Комісії не з’явився, але Денисов спочатку прийшов, як депутат. На другий день було виявлено неправильність обрання Денисова, і його було заарештовано, але він втік на Запоріжжя. Денисов не був самотнім, він підтримував зв’язок з депутатами Єлисаветградського пікінерного полку, пікінером Моренцем і селянином Морозом, які співчували плянам козаків Кременчуцької і Власівської сотень. Після втечі з Москви Денисов з’явився до Гр. Полетики, видатного громадського діяча. Одночасно великі заворушення почалися в сотні Келебердянській Дніпровського полку. Козаки подали прохання Катерині II про повернення їх у відомство “Малоросії”, вказуючи, що їх проти волі записав до пікінерів сотник Флоровський⁵⁹. Під час слідства в Келеберді зібрався натовп народу, який з

⁵⁶ Д.П. Миллер, *Op. cit.*, с. 301–302.

⁵⁷ *Історія Русів*, ред. і вст. стаття О. Оглобина; пер. В. Давиденка, Нью-Йорк 1956, с. 339–340.

⁵⁸ И. Манжула, *Картинки введения екатерининских порядков в Запорожском крае*, Екатеринославский юбилейный листок, ч. 2 (1887) 11.

⁵⁹ Г.А. Максимович, *Op. cit.*, с. 282–9.

криком і погрозами накинувся на командира полку Одибаша; натовп розігнано лише військовою силою⁶⁰.

Незадоволення виявили пікінери Єлисаветградського полку. Депутат Моринець подав окреме прохання Катерині II-й, в якому просив про поновлення Козаччини і скасування пікінерних полків. Офіційний наказ, – говорилося там, – написали самі офіцери, а не рядові пікінери⁶¹. Таким чином, пікінери Новоросійської губернії були захоплені надіями на те, що Комісія 1767 року буде уважно вислухувати прохання і допоможе повернути козацький лад. Але нічого реального Комісія не дала.

Не обмежувалася боротьба за українські традиції Новоросійською губернією. З різних кінців України до Комісії 1767 року неслися накази, в яких людність різних сотень просила лише одного: поновлення козацтва, повернення козацького устрою і поновлення Гетьманського уряду. До складання нових законів на Україні поставилися байдуже, і чимало голосів було проти них і протиставляло їм старе українське право та Литовський Статут⁶². Аналогічні накази йшли і з Слобідської України. Таким чином, замість того, щоб викликати загальне захоплення реформами, які запроваджувала Катерина II, Комісія 1767 року во всю широчінь показала правдиві настрої України й відданість її старим традиціям. Взагалі, як то не дивно, історики України надто мало, щоб не сказати більше, звертають увагу на Комісію 1767 року. В умовах XVIII століття вона дала єдиний неповторний випадок відверто, прилюдно оголосити свої бажання, заявити свої скарги й пропозиції. Правда, це не була легка справа. Начальство вживало всіх заходів, щоб накази депутатам не виходили з рамок, які були встановлені урядом, але незважаючи на всі перешкоди, на всі цензури, голос України пролунав зо всіх кінців її, і це був голос протесту проти нищення її традицій, українського козацького устрою й права. Цей голос був настільки поважний, що російський уряд не міг нехтувати ним, він відчув ту небезпеку, яку являла Україна. Наслідком того, що Комісія дала не те, чого чекали від неї, року 1769 її було тимчасово розпущено і більше не скликано, під претекстом війни з Туреччиною. Широкі пляни залишилися не здійснені, не здійснені і ті надії, які оптимісти покладали на неї.

Проте, з розпуском Комісії не все припинилося, і з цього погляду Новоросійська губернія заслуговує на велику увагу дослідників. Невдача в Комісії у справі відновлення козацького ладу сприяла посиленню революційних настроїв на Україні; помічається зміцнення зв'язків з

⁶⁰ К.Г. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 32.

⁶¹ *Ibid.*, с. 38–39.

⁶² Г.А. Максимович, *Op. cit.*, *passim*.

Правобережною Україною, де невдача повстання під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти, “Коліївщина”, спричинилася до втечі багатьох повстанців на Південну Україну до Новоросійської губернії та Запоріжжя. У тісному зв’язку з Коліївщиною стоять два значних повстання Південної України: повстання сіроми проти старшини на Запоріжжі в кінці 1768 року⁶³ та повстання пікінерів у Новоросійській губернії.

Почалося повстання пікінерів на початку 1769 року в Царичанській роті Донецького пікінерського полку. Приводом для повстання сталося відмовлення депутата пікінерів полків Луганського, Дніпровського та Донецького Тимченка йти на війну з Туреччиною. Його підтримали пікінери Царичанської сотні Донецького полку⁶⁴. В жовтні того ж року вибухло повстання в Соколці, роті Дніпровського полку, і швидко охопило цілий Дніпровський полк та знов перекинулося на Донецький полк, який ще не заспокоївся після спроби царичанців повстати і кар, що послідували за тим. Тепер справа набула значнішого характеру. Почалося з “намовлення” з боку начальства скоритися, але вони не дали наслідків. Тоді зроблено було спробу приборкати повстання зброєю, викликано було кілька загонів “малоросійської” команди – очевидно на “новоросійські” загони вже не поклалися. Наслідки виявилися негативні: козаки переходили на бік повстанців. Великі загони пікінерів об’єдналися з запорожцями і так створили загони в кількості чоловіків, які тримали в страху весь край по Орелі. Вони твердо вимагали повернення козацтва і скасування “пікінерії”.

Настав 1770 рік; проти пікінерів вислано було регулярне військо, підсилене донськими козаками. Район повстання був оточений військами. Повстанцям дано два тижні на “покаяння”; тих, що відмовилися принести покаяння, чекали жорстокі кари; їх так мордували, що багато вмирало під час катування; тіла їх не ховали, а, згідно з конфірмацією графа Паніна, “зрадницьку стерву по всіх садибах волочили”. Тих, хто залишився живий, було заслано на Сибір на вічну каторгу⁶⁵.

Повстанням пікінерів Дніпровського та Донецького полків не обмежилися заворушення в кол[ишніх] козацьких полках; є чимало відомостей, що неспокійно було і в Єлисаветградському пікінерному полку; в слободі Мурзинка заворушення набули досить серйозного характеру. Цікаво, що ротний писар Єлисаветградського полку Маяковський втік до

⁶³ Н. Полонська-Василенко, *До історії повстання на Запоріжжі 1768 року*, Науковий Збірник Української Вільної Академії Наук у США, т. I, Нью-Йорк 1952, с. 85–103.

⁶⁴ К. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 43–44, 47.

⁶⁵ N.D. Polonska-Vasylenko, *The settlement...*, p. 289; К. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 48, 85.

Запоріжжя, змінив ім'я на Дем'яна Вірменка, і став одним з найенергійніших і непримиренніших вождів запорізьких загонів, які “зводили” пікінерів до Запоріжжя. В цьому йому, звичайно, дуже допомагала попередня служба в пікінерному полку⁶⁶. Взагалі, пікінери, що перейшли до запорожців, відіграли значну роль в їх боротьбі проти Новоросійської губернії.

Поруч з активною боротьбою проти Катерининських порядків була міцна боротьба пасивна. Після невдач повстань збільшується втеча на Запоріжжя так пікінерів, як і селян з Новоросійської губернії. Тікали окремі чоловіки, тікали цілі родини, тікали з худобою, зо всім майном. Зокрема багато переходило пікінерів. Академік Гюльденштедт⁶⁷ оповідав, що в 1774 р. кілька слобід повністю перейшли до запорожців: так запустили слободи Кам'янка, Жовта, Зелена.

Ці втечі набули характеру загального лиха, з яким боротьба була неможлива. Наприкінці існування Новоросійської губернії, з наказу Головного Командира її, Потьомкіна, стали складати докладні, поскільки це було можливе, реєстри втрат, які губернія понесла від запорожців: скільки було пограбовано різного майна, а головне – скільки народу було виведено запорожцями. В такому реєстрі: “Екстракт складений в Новоросійській губернії... скільки воєннослужбовців, їх родин, казенних та поміщицьких селян забрано на Запоріжжя” з 1767 по 1774 р. зазначено, що з Катерининської провінції виведено 2 574 осіб чол[овічої] ст[аті], з Єлисаветградської – 831 чол[овічої] ст[аті], разом 3 405. В іншому – за 1775 рік показано, що виведено з Катерининської провінції 2 493 осіб чол[овічої] ст[аті], а з Єлисаветградської – 2 881, разом 5 374, себто, за один рік майже вдвічі більше, ніж перед тим за 7 років. В екстрактах зазначено, що виводили запорожці поміщицьких селян цілими слободами, а гусарів та пікінерів – ротами, зо всім майном⁶⁸. Такі реєстри не єдині: аналогічні надрукував Д.І. Яворницький за 1772–1774 роки⁶⁹. В одному з них є цікава риса: адміністрація зазначає, що з 1769 року втечі до запорожців збільшуються⁷⁰. Зокрема небезпечне було життя в Єлисаветградській провінції, на території Єлисаветградського пікінерного та Молдавського гусарського полків. Джерела мальовничо описують, як відбувалися ці виведення людей: приїздив загін запорожців, чоловік з 30, і “виводили” з собою 20–30 родин,

⁶⁶ К. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 58–59.

⁶⁷ J. Güldenstädt, *Op. cit.*, II, S. 184, 185.

⁶⁸ *Моск. Відд. Заг. архіву гол. шт.*, опис 1919, с. 6–7, 239–240.

⁶⁹ Д.И. Эварницький, *Источники...*, т. II, с. 187, 1872, 1930, 2005.

⁷⁰ А. Твердохлебов, *Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений*, Киевская Старина 12 (1886) 749.

себто вдвічі більше людей. Після того “виведені” поверталися до слободи, розбирали хати, інші будівлі і вивозили з собою, разом з худобою і хатнім майном. Єлисаветградська провінційальна канцелярія скаржилася Головному Командирові, що один гусар Молдавського полку Продам “взбунтував” значну частину гусар і вивів їх, “невідомо куди”. В іншій справі оповідається, що мешканці 15-ої роти того ж Молдавського полку, волохи та українці, втекли до запорожців і роблять напади на слободи полку⁷¹. Того ж року кол[ишні] пікінери, що втекли до запорожців, зробили напад на слободу Краснокам’янку, забили поручника Зерваницького і вивели 10 родин. Мешканці слободи Спаської втекли до запорожців і потім, спільно з ними, зробили напад на слободу⁷².

Академік Гюльденштедт подає реєстр слобід, мешканці яких перейшли до запорожців: Комісарівка, Верблюжа, Зелена, Петрівка; О. Пищевич подає, що запорожці виводили населення слобід, наче своїх родичів⁷³.

Число втікачів з Новоросійської губернії на Запоріжжя було так велике, що за останні роки перед зруйнуванням Січі запорожці заснували нові паланки з утікачів на Правобережжі – Макарівську, – її заселили переважно вихідці з Молдавського полку⁷⁴, та Барвіностинківську на Лівобережжі⁷⁵.

Академік Гюльденштедт, спостережливий, уважний мандрівник, звертав завжди велику увагу на національні риси, відмінності. Він писав, що запорожці виводили до себе тільки українське населення Новоросійської губернії і зовсім не цікавилися російським. Так, напр., мешканці великоросійської слободи Покровської “не мають турбот (від запорожців), хоч мешкають на самому кордоні: доказ, що запорожці неохоче заводять стосунки з москалями, як називають вони великоросів, і що волохи та українці переходять до запорожців здебільшого з доброї волі, ніж з примусу”.

Новоросійська губернія з її переважаючим українським населенням була тісно зв’язана з бурхливим життям Правобережної України та Запоріжжя. Незважаючи на всі заходи й “Пляни” уряду, вона творила сама своє життя, і це життя не було подібним до інших губерній, і в цій відмінності полягає великий інтерес.

На “Зелені Свята” 1775 року ліквідовано Запорізьку Січ, останню частину України, яка зберегла національну українську структуру. Минуло

⁷¹ Д.И. Эварницкий, *Источники...*, т. II, с. 1896, 1897.

⁷² *Ibid.*, т. II, с. 1876, 1886.

⁷³ *Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край*, Киевская Старина 1 (1884).

⁷⁴ А. Ригельман, *Летописное повествование о Малой России*, т. II, Москва 1847, с. 128.

⁷⁵ А. Шиманов, *Предсмертная поземельная борьба Запорожья*, Киевская Старина 12 (1883) 614.

два місяці й оголошено було від уряду Маніфест з 3 серпня 1775 року. Подав він докладне пояснення, чому саме було знищено Запорізьку Січ. Дійсно, причини цього акту цілком зрозумілі: Запоріжжя, як військова організація, перестало бути потрібною для Росії після блискучого закінчення війни з Туреччиною: вона була тепер не бар'єром, що відділяв Російську імперію від татар, а гальмом на шляху колонізації південноукраїнських земель. Широкі лани, де сріблом сяяла на сонці тирса, давно вже приваблювали російських дідичів, яким забракло вільних земель у Росії, але відстрашували запорожці. Була ще реальна причина, яка для російського уряду унеможливлювала терпіти далі Запорожську Січ: її демократичний устрій, її ради, її козацький лад – все це стояло в різкій суперечності з російським ладом. Поки існувала вона, в Україні не можна було запровадити кріпацтва, бо кріпаки знаходили на запорізьких степах волю й захист.

В.Б. Антонович на прикладі Правобережної України довів, що кріпацтво робилося тяжчим, що далі від кордону Запоріжжя лежав маєток. Безумовно, такі явища були на Україні⁷⁶; цікаві дописи дідичів Слобідської України до імп. Вільного Економічного Товариства свідчать про те, як тяжко стало господарювати поміщикам, бо весь час вони бояться, що кріпаки їх втечуть до Запоріжжя⁷⁷. Найбільші дідичі Слобожанщини: Донець-Захаржевські, Краснокутські, Капустянські, Двигубські та інші скаржилися на втечу селян; на підставі цих скарг Слобідська губернська канцелярія року 1773 просила генерал-губернатора Щербініна захистити поміщиків, у яких цілими слободами тікають кріпаки⁷⁸. Питання про втечу селян і засоби боротьби з цим явищем було темою палких дискусій в Комісії 1767 року⁷⁹.

Автор Маніфесту інакше пояснював знищення Запорізької Січі; він виставляв моральні причини: замовчуючи великі нагороди, які дістали запорожці під час останньої війни, Маніфест натякає на їхні зради на початку війни; з обуренням каже про “безженне товариство”, “гнусїйшее пьянство, и презрительное невежество” та безмежне ледарство запорожців. А слідом за тим, не помічаючи протиріччя, обвинувачувалося тих же

⁷⁶ *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799)*, Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, К. 1870.

⁷⁷ *Продолжение ответов, на предложенные в первой части трудов Вольного Экономического общества вопросы, о нынешнем состоянии в разных губерниях и провинциях земледелия и домостроительства, по Изюмской провинции Слободской губернии*, Труды Вольного Экономического Общества, к поощрению в России земледелия и домостроительства, ч. VIII (1768) 129.

⁷⁸ А. Шиманов, *Op. cit.*, с. 618.

⁷⁹ А.Е. Пресняков, *Дворянский и крестьянский вопрос в наказах*, Великая Реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем, Москва 1911, т. I, с. 191–203.

запорожців в тому, що вони заснували нові зимовники, переселяли людей з сусідніх провінцій, понад 50 тисяч чоловік, одружених, родинних, заснували нові слободи, розгорнули власне рільництво, чим “розривали підстави залежності від престолола нашого і прагнули утворити цілком незалежну країну”⁸⁰.

В цьому Маніфесті багато уваги приділено Новоросійській губернії. Запорожцям закидалося, що вони переселили до себе людей з гусарських та пікінерних полків і оселили 8 000 душ обох статей, захопили землі між Богом та Дністром, підкорили населення Молдавського полку і хотіли силою повернути землі Новоросійській губернії”⁸¹.

Ліквідація Запорізької Січі була одною з величезних подій не лише України, а й цілої Російської імперії XVIII століття. Просторі землі запорізьких “Вольностей” перейшли до Російської імперії, й постало питання про освоєння їх. Природно, Новоросійська губернія з її кордонами, з її 10 полками, не відповідала ні розмірам нової території, ні вимогам, які ставить тепер уряд до адміністрації її. Не випадково Головним Командиром Новоросійської губернії, за довгий час до ліквідації Січі, був призначений генерал-адъютант Г.О. Потьомкін, ще не князь, але людина, яка почала швидко підноситися на вершини тодішнього державного світу, не лише, як “фаворит” Катерини II, але як людина виключних здібностей і честолюбства. Ще до ліквідації Січі, негайно після підписання Кучук-Кайнарджійського миру, до Новоросійської губернії приєднано землі до берега Чорного моря, і Запорізькі Вольності були оточені землями Новоросійської губернії. Вже року 1774 засновано губернію Азовську; Новоросійська – друга – губернія охоплювала територію на Правобережжі, Азовська – на Лівобережжі; до неї відійшли Катерининська провінція, Бахмутський повіт та велика смуга земель до Азовського моря. Між цих двох губерній було поділено Запорізькі Вольності. Верховна влада над обома губерніями належала Г.О. Потьомкіну. Почалося нове життя країни, але в основу внутрішнього розпорядку її покладено “Плян” заселення Новоросійської губернії” 1764 року.

Така була стисла історія першої Новоросійської губернії, що її характеризує невинна боротьба українського населення за свої землі, за свої національні права, за свою незалежність. Призабута наступними поколіннями, над якими тяжіла аберация назви “Новоросії”, ця сторінка історії України

⁸⁰ Н. Полонська-Василенко, *Зруйнування Запорізької Січі*, Вісник 7–8 (Нью-Йорк (ООЧСУ) 1955) 10.

⁸¹ Н. Полонська-Василенко, *Маніфест 1775 року...*

оцінювалася належно сучасниками подій, і оповідання про героїчну боротьбу проти Катерининських порядків розносилися по всій Україні. Важливий доказ того дає “Історія Русів”, цей одинокий в такому роді політичний трактат, крізь який “проходить ідея української державної самостійности”, цей “суцільний акт обвинувачення Московщини за поневолення України”⁸². Автор його і до цього часу залишається невідомим, проте можна вважати безперечним, що написано його було на Новгородсіверщині, де зібрався український патріотичний гурток в 1780–1790-х роках⁸³. І цей далекий від Новоросійської губернії куток України стежив за тим, що робилося на півдні: серед небагатьох фактів боротьби за козацтво “Історія Русів” оповідає про “пкінерію”, про нищення козацьких полків, про повстання пкінерів, що не могли забути давні права та вольності козацькі, про жорстокі кари, яких зазнали вони⁸⁴. Так згадав Новоросійську губернію автор “деклярації прав української нації, вічної книги України”⁸⁵.

Публ. та ред. Д. Гордієнка

---

⁸² О. Оглоблин, [Передмова до], Історія Русів, с. XXIII, XXV.

⁸³ *Ibid.*, с. VIII.

⁸⁴ *Історія Русів*, с. 339–341.

⁸⁵ О. Оглоблин, [Передмова...], с. XXV.